

Slot: populisten in de polder

Populisme is een dunne ideologie met een dunne traditie in Nederland. Korter kunnen we de conclusie van dit boek niet samenvatten. Deze elf woorden behoeven wel enige toelichting.

In hoofdstuk 1 werd vastgesteld dat politicologen en andere wetenschappers populisme veelal omschrijven als een dunne of partiële ideologie, of als een ‘mindset’, een wereldbeeld. Anders dan ‘dikke’ of complete ideologieën als liberalisme, anarchisme of marxisme bestaat het populisme niet uit samenhangende denkbeelden over economie, arbeid, kunst, onderwijs, ethiek, man-vrouwverhoudingen, enzovoort. Op al deze terreinen lenen populistten doorgaans de ideeën van liberalen, socialisten of andere ideologische stromingen. De ideologie van het populisme beperkt zich tot bepaalde opvattingen over de inrichting van de staat en de verhouding tussen staat en burger, of liever: tussen staat en volk. Populisme is immers afgeleid van het Latijnse *populus*, dat ‘volk’ betekent. In de visie van de populistten moet de hoogste macht in de staat, de soevereiniteit, bij het volk liggen. Het volk kan die macht delegeren aan gekozen vertegenwoordigers en bestuurders, maar die moeten dan wel de wil van het volk uitvoeren.

In de praktijk menen de populistten dat de macht niet bij het volk ligt, maar bij een politieke elite die haar eigen belangen en idealen najaagt ten koste van het nationaal belang en tegen de wil van het volk in. Daar willen de populistten wat aan doen. Het volk zou andere vertegenwoordigers en bestuurders moeten kiezen die wel luisteren naar wat het volk wil. Maar dat is niet voldoende: het volk moet ook structureel meer mogelijkheden krijgen om de elite te controleren, via referenda en volksinitiatieven, directe verkiezingen en eventueel terugroeping van bestuurders.

In de staatkundige visie van de populistten staat dus de kloof tussen een machtige en zelfzuchtige elite en het door haar gemanipuleerde of misleide volk centraal. Volk en elite worden beide als relatief homogene eenheden beschouwd. Die kloof moet overbrugd worden door staatkundige hervormingen. Dat is de definitie die als leidraad diende voor onze speurtocht naar populistten in Nederland. Er wordt een aantal andere kenmerken aan populistten toegeschreven die hier als secundair

of min of meer toevallig beschouwd worden. Populistische bewegingen worden vaak opgericht door charismatische persoonlijkheden. Populisten maken doorgaans meer dan andere politici gebruik van directe en beeldende, soms grove taal, en doen een beroep op emoties en op het gezond verstand van de burger. Ze richten zich niet alleen tegen de politieke elite maar soms ook tegen bepaalde etnische of religieuze minderheden, of tegen een economische elite met connecties in het buitenland. Populisten reduceren vaak het volk tot wat de Britse politicoloog Paul Taggart het 'heartland' heeft genoemd: de hardwerkende Henk en Ingrid, in de woorden van Geert Wilders; 'Ali en Fatima' horen er wat hem betreft niet bij. Het volk lijkt dan een homogeen geheel met een gemeenschappelijk belang. Voorts wantrouwen populisten vaak alle intermediaire organen en organisaties die tussen het volk en de elite staan, waaronder ook politieke partijen. Wilders gaat daarin wel erg ver, door te weigeren leden tot de PVV toe te laten. De meeste populistische partijen laten wel leden toe en gunnen die ook wel inspraak, maar hebben tevens behoefte aan sterk en zelfs charismatisch leiderschap. Deze en andere secundaire kenmerken komen echter niet noodzakelijkerwijs bij alle populisten voor.

Populisten zijn er in velerlei soorten en varianten. Vanwege het dunne karakter van hun ideologie zoeken ze meestal hun toevlucht bij andere ideologieën wanneer ze standpunten moeten innemen over economisch beleid, internationale politiek of onderwijs, zoals hierboven al vermeld. Zodoende vormen ze niet één politieke familie, maar vallen ze uiteen in verschillende stromingen: socialistische (linkse), liberale en conservatieve (rechtse) populisten. De conservatieve populisten zijn ook vaak (maar niet altijd) nationalist, die zich niet alleen zorgen maken over de macht van het volk tegenover de eigen elite, maar ook over de onafhankelijkheid en de culturele eenheid van het volk tegenover buitenlandse invloeden. Die combinatie wordt wel 'nationaal-populisme' genoemd, maar soms is het nationalisme zo dominant dat 'populistisch nationalisme' een betere term lijkt. Het dichten van de kloof tussen volk en elite is dan eerder een middel om de nationale eenheid en onafhankelijkheid te versterken dan een doel op zich – zoals bij populisme in de hier gehanteerde betekenis. Ook bij sociaal-populisten lijkt het staatkundige programma soms meer middel dan doel.

Hoofdstuk 2 laat zien dat populisme in Nederland als zelfstandige stroming tot het einde van de twintigste eeuw eigenlijk niet voorkomt. Zoals de Leidse historicus Henk te Velde heeft opgemerkt, kent Nederland geen populistische traditie, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Verenigde Staten, Canada en vele Latijns-Amerikaanse landen. Men kan hooguit een aantal populistische momenten in verschillende politieke stromingen aanwijzen, meestal in een periode waarin het politiek bestel in een crisis verkeerde of op zijn minst ter discussie stond.

Het eerste moment kwam in de jaren tachtig van de achttiende eeuw, toen de door stadhouders en regenten bestuurde Republiek der Verenigde Nederlanden in haar voegen kraakte. Joan Derk van der Capellen tot den Pol riep het volk van Nederland op zich tegen de elite te verzetten. Men zou hem kunnen beschouwen

als een populist *avant la lettre*, maar wat hij precies met ‘het volk’ bedoelde bleef vaag en evenmin gaf hij duidelijk aan hoeveel macht hij het volk wilde geven. Daarmee blijft het lastig het ambigue populisme van Van der Capellen scherp te onderscheiden van het democratisch-radicalisme dat in die tijd ontstond, namelijk de visie dat burgers directe zeggenschap moeten krijgen over de inrichting van de staat, maar niet per se een homogeen geheel vormen zoals populisten stellen.

De staatkundige opvattingen van de vroege socialisten rond Ferdinand Domela Nieuwenhuis waren meer democratisch-radicaal dan populistisch. De radicale socialisten stelden in de jaren tachtig van de negentiende eeuw opnieuw het politiek bestel ter discussie en eisten niet alleen algemeen kiesrecht, maar ook directe ‘wetgeving door het volk’, dus referendum of volksinitiatief. Hun invloed was groeiende, maar niet zo groot als die van de antirevolutionairen rond Abraham Kuyper, die een eigen zuil opbouwden en daarmee een bijzonder stempel op de Nederlandse samenleving en politiek drukten. Ook Kuyper is wel een populist genoemd, vanwege zijn kritiek op de ‘liberalistische’ elite en zijn mobilisatie van ‘het volk achter de kiezers’ – in de tijd dat het kiesrecht voorbehouden was aan relatief welgestelde burgers. Door zijn afkeer van volkssoevereiniteit kan hij echter volgens de hier gebruikte definitie niet als populist beschouwd worden.

Dat geldt in mindere mate ook voor Willem Treub en andere politici van liberale huize, die zich rond 1918 tegen de (groeierende) macht van de verzuilde confessionele en sociaaldemocratische politieke partijen keerden zonder echter het volk meer macht te willen toekennen. En het geldt helemaal voor de fascistische en nationaal-socialistische partijen, die in de jaren dertig niet alleen de macht van de politieke partijen, maar ook die van het parlement wilden breken. Hun nationalisme had weinig met populisme te maken.

Dankzij de verzuiling was er in Nederland erg weinig ruimte voor populistische bewegingen. Katholieke kiezers stemden trouw op katholieke kandidaten en partijen, gereformeerden op de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en seculiere arbeiders op de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) of haar opvolger, de PvdA. Pas toen de zuilen begonnen af te brokkelen, ontstond er meer ruimte. De bindingen tussen partijen, kerken, vakbonden en andere maatschappelijke organisaties werden lossler, en daarmee ook die tussen partijen en burgers. Kiezers wisselden vaker van partij en bleken ook bereid nieuwe partijen hun stem te geven. In de jaren zestig kwamen nieuwe partijen in de Tweede Kamer, zoals D66 en de Boerenpartij. Beide vertoonden populistische trekjes, zij het op verschillende wijze. Terwijl D66 weinig populistische taal bezigde en zelden of nooit de termen ‘volk’ en ‘elite’ gebruikte, streefde de partij wel naar de directe verkiezing van burgemeesters en zelfs van de minister-president, en later ook naar een referendum. In de hier gehanteerde terminologie kunnen Hans van Mierlo en zijn partijgenoten daarom beter democratisch-radicaal dan populistisch genoemd worden. De Boerenpartij van Hendrik Koekoek daarentegen moest weinig hebben van volkssoevereiniteit en directe democratie, maar trachtte wel het volk met populistische retoriek te mobiliseren.

In de jaren tachtig zien we bij de Centrumpartij en de Centrumdemocraten (CD) van Hans Janmaat wel een combinatie van populistische taal en populistische eisen. Zijn populisme bleef echter ondergeschikt aan nationalisme. Zonder dat – in Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog zeer beladen – nationalisme had Janmaat wellicht meer succes kunnen behalen, vooral toen in de jaren negentig de paarse coalitie het land bestuurde. Die coalitie van D66 met de twee traditionele uitersten, PVDA en VVD, wekte de indruk dat de gevestigde politieke partijen ‘één pot nat’ waren en politieke tegenstellingen weinig meer voorstelden. Bovendien was de positie van de grote verzuilde partijen, het CDA en in mindere mate de PVDA, door een zware nederlaag in 1994 ernstig verzwakt. De CD kon daar maar in zeer beperkte mate van profiteren. De kritiek op het vreemdelingenbeleid en op de multiculturele samenleving, de belangrijkste thema’s van de partij, leefde weliswaar bij een groeiend aantal kiezers, maar de CD slaagde er niet in het taboe op het nationalisme te doorbreken. Bovendien werden dezelfde onderwerpen op veel subtielere wijze ook aan de orde gesteld door VVD-leider Frits Bolkestein. Pas na de eeuwwisseling, toen Bolkestein was opgevolgd door de meer links-liberale en ‘multiculturalistische’ Hans Dijkstal en de CD in rook was opgegaan, ontstond er aan de rechterzijde van de Nederlandse politiek meer ruimte voor een nationalistisch getinte populistische beweging.

Niettemin viel al in de jaren negentig de opkomst van populistische partijen waar te nemen, zij het niet aan de rechterkant van het politieke spectrum. Hoofdstuk 3 laat zien hoe de Socialistische Partij (SP) populisme combineerde met socialisme. Bij haar oprichting in 1971 als ‘Kommunistiese Partij Nederland (marxisties-leninisties)’ had zij een Chinese variant van communisme (het maoïsme) nagestreefd met een populistische retoriek en strategie: ‘onder het volk begeven’, ‘naar het volk luisteren’ en ‘het volk dienen’. Een jaar later veranderde de partij haar naam in SP. Gaandeweg nam ze afscheid van maoïsme, communisme en ten slotte ook marxisme, zonder die populistische stijl en strategie los te laten. Haar linkse populisme kwam in de jaren negentig niet alleen duidelijk tot uiting in haar verkiezingscampagne – ‘Stem tegen, stem SP!’ – maar ook in haar programma’s uit die periode. Kritiek op de politieke elite ging nu gepaard met voorstellen voor meer directe democratie. Tegen de eeuwwisseling schoof de partij onder leiding van Jan Marijnissen meer op in sociaaldemocratische richting en ging zij zich nadrukkelijk richten op deelname aan het openbaar bestuur, zonder haar populistische opvattingen en stijl helemaal los te laten. De opvolgers van Marijnissen, Agnes Kant en Emile Roemer, zetten die koers in feite voort.

Daarnaast ontstonden in de jaren negentig op lokaal niveau vormen van populisme in de vele partijen die leefbaarheid als uitgangspunt namen. In hoofdstuk 4 wordt de ontwikkeling geschetst van Leefbaar Hilversum en Leefbaar Utrecht, de twee partijen die samen de basis vormden voor de partij Leefbaar Nederland. Henk Westbroek, de welbespraakte maar ook grofgebekte aanvoerder van Leefbaar Utrecht, kan als prototype van een populistisch politicus gezien worden. Hij bleef een buitenstaander die felle kritiek spuide op het ‘establishment’ in de Domstad,

ook toen zijn eigen partij daar via drie wethouders toe behoorde, en vertrok na acht jaar raadslidmaatschap teleurgesteld uit de politiek. Jan Nagel, zijn Hilversumse evenknie, bleek uit ander hout gesneden. Toen de door hem geleide partij Leefbaar Nederland aan interne twisten ten onder ging, richtte hij achter elkaar nog drie nieuwe partijen op, waarvan de laatste zich nu 50PLUS noemt. 50PLUS boekte bij de Provinciale Statenverkiezingen in 2011 zoveel succes, dat haar oprichter kon terugkeren naar de Eerste Kamer die hij 28 jaar eerder als PVDAlid had verlaten.

Leefbaar Nederland leek begin 2002 nog electoraal zeer veelbelovend te zijn dankzij zijn mediagenieke lijststaanvoerder Pim Fortuyn. De partij wist zich echter nooit helemaal te herstellen van zijn stormachtige vertrek in februari, drie maanden voor de Tweede Kamerverkiezingen. Ze haalde slechts twee zetels in mei 2002 en verdween bij de verkiezingen van januari 2003 weer uit de Kamer. Het was wel de meest zuivere populistische partij die tot de Tweede Kamer is doorgedrongen; andere ideologieën speelden nauwelijks een rol. Dat zal overigens ook (mede) het geringe succes van Leefbaar Nederland kunnen verklaren: zonder Fortuyn miste de partij niet alleen een charismatisch lijsttrekker, maar ook een aansprekend thema, zoals de islam of het vreemdelingenbeleid. Daar kwam geen ander issue voor in de plaats, afgezien van de staatkundige hervormingen, die voor de meeste kiezers doorgaans niet zo hoog op de agenda staan. Populistische partijen hebben concrete kwesties nodig om de kloof tussen het volk en de elite zichtbaar te maken, anders blijft hun staatkundig program een abstract betoog waar maar weinig kiezers warm voor lopen.

Leefbaar Nederland bleef in de schaduw van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) staan, die op 15 mei 2002, negen dagen na de moord op haar oprichter en naamgever, met 26 zetels in de Kamer kwam. Het hoofdstuk over de persoon Fortuyn en zijn partij vormt in zekere zin het substantiële middenpaneel van dit boek en steekt qua omvang enigszins boven de andere uit. Zoals de naam van de LPF al aangeeft, waren persoon, ideologie en politieke beweging in deze partij nauw met elkaar verweven. De persoonlijke ervaringen van Fortuyn, die zich voortdurend miskend en buitengesloten voelde door de politieke en culturele elite in Nederland, voedden zijn politieke afkeer van het establishment en zijn ontwikkeling in populistische richting. Als buitenstaander met een buitengewone missie kan Fortuyn geheel volgens de theorie van de Duitse socioloog Max Weber een charismatisch leider genoemd worden, met inbegrip van de messianistische religieuze connotaties van het begrip 'charisma'. Hij wist zodoende het taboe op nationalisme te doorbreken en buiten de kring van xenofobe migrantenhaters brede aanhang te verwerven in alle politieke en sociale milieus – zij het relatief meer bij onkerkelijke en laag-opgeleide kiezers in de grote steden.

Daarbij profiteerde Fortuyn van een gunstige 'gelegenheidsstructuur' of *political opportunity structure*, zoals dat in de politicologie heet. De paarse coalitie had na acht jaar haar glans verloren. Zijn verwijzing naar de 'puinhopen van paars' was weliswaar overdreven en pathetisch, maar vond toch weerklank bij veel kiezers.

Daarnaast leek de terreuraanval van islamitische fundamentalisten op 11 september 2001 de kritiek van Fortuyn op de islamitische cultuur een haast profetisch karakter te geven. Profetisch en charismatisch leiderschap gaan zelden samen met een doeltreffende en duurzame organisatie. Als de leider wegvalt, staan er meestal geen opvolgers klaar die met succes in zijn voetsporen kunnen treden. De korte maar heftige geschiedenis van de LPF laat zien waar de gebrekkige institutionalisering toe kan leiden: interne twisten op elk niveau die niet door een overkoepelend gezag beheerst kunnen worden. Die geschiedenis wordt in hoofdstuk 5 beschreven, nadat de biografie en het gedachtegoed van Fortuyn zijn geschetst.

Met de LPF verdween echter niet het onbehagen van veel burgers over de multiculturele samenleving en hun perceptie van een kloof tussen het nationalistische volk en de multiculturele en kosmopolitische elite die Fortuyn welsprekend had verwoord – en wellicht ook gestimuleerd. Fortuyn bleef niet zonder politieke erfgenamen. Zowel Rita Verdonk als Geert Wilders verwezen naar hem en combineerden nationaal-populistische opvattingen met een conservatief getint liberalisme. Verdonk kan zelfs worden beschouwd als een schoolvoorbeeld van een populistisch leider, zoals hoofdstuk 6 laat zien. Ze genoot grote persoonlijke populariteit, maar was geen charismatisch leider in de zin van Weber. Wel had zij, evenals de meeste charismatische leiders, moeite een duurzame organisatie op te bouwen. Felle interne strijd aan de top maakte de beweging eigenlijk al kapot terwijl ze nog in de steigers stond. Trots op Nederland leek in de opiniepeilingen van 2008 op weg om de grootste partij van Nederland te worden, maar haalde uiteindelijk in 2010 niet eens de kiesdrempel.

De pvv wist tot 2012 het lot van LPF en Trots op Nederland te ontlopen. Dankzij een strakke controle over zijn formeel ledenloze partij kon Wilders interne conflicten en ‘LPF-achtige toestanden’ vermijden – al ontstonden na de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 en de Statenverkiezingen van 2011 wel de eerste scheuren in zijn informele organisatie, met name op provinciaal niveau. De breuk met Brinkman in maart 2012 kon hij echter niet voorkomen. De gevolgen daarvan laten zich op dit moment nog niet voorspellen. Wilders was overigens veel minder dan Fortuyn en zelfs minder dan Verdonk een buitenstaander in de politiek. Zoals in hoofdstuk 7 beschreven wordt, ontwikkelde hij zich geleidelijk van een conservatieve liberaal op de rechterflank van de Tweede Kamerfractie van de vvd tot een nationaal-populist. Hij ging veel verder dan Fortuyn en Verdonk in zijn kritiek op de islam. Men zou bij hem en medestanders als Bosma wellicht van anti-islamisme als (dunne) ideologie kunnen spreken. Dit anti-islamisme zou in theorie op gespannen voet met het populisme kunnen staan. Terwijl Verdonk als zuivere populist verklaarde de bouw van nieuwe moskeeën in een gemeente af te wijzen omdat ‘de mensen in het land vinden dat er genoeg moskeeën zijn’, zou Wilders naar alle waarschijnlijkheid tegen moskeeën blijven strijden, ook als 90 procent van de bevolking een andere mening zou huldigen. Of de hele pvv-fractie hem daarin zou volgen, is een andere vraag.

Ondanks toenemende interne problemen blijft het mogelijk dat de pvv zich een duurzame plaats in het Nederlandse partijstelsel weet toe te eigenen. Echter ook als de partij van Wilders uiteen zou vallen en alsnog het lot van de LPF en Trots op Nederland zou delen, lijkt het onwaarschijnlijk dat daarmee haar nationaal-populistische denkbeelden uit de hoofden van haar aanhangers zullen verdwijnen. De kans is groter dat dan een nieuwe partij het vaandel zal overnemen, of dat Trots op Nederland misschien een doorstart zal maken. De voedingsbodem voor de nieuwe politieke stroming blijft immers voorlopig bestaan: de politieke elite en de gevestigde partijen denken toch anders over immigratie, Europese integratie en multiculturalisme dan een groot deel van de bevolking.¹ De integratie van immigranten zal ook de komende decennia als probleem op de politieke agenda blijven staan. De eurocrisis en haar (financiële) gevolgen zouden bovendien de afkeer van de Europese Unie nog verder kunnen versterken.

Al met al lijkt het populisme, vooral in zijn nationalistische variant, in Nederland langzamerhand een politieke traditie te gaan worden. We zouden het nog een dunne traditie kunnen noemen, omdat deze nog niet sterk verworteld is in de samenleving; de Populistische Omroep telt nog weinig leden, om maar een voorbeeld te noemen. Nationaal-populistische denkbeelden zijn nog niet van de ene generatie aan de volgende doorgegeven, zoals in de liberale, sociaaldemocratische en christelijke stromingen in Nederland sinds de negentiende eeuw is gebeurd. Die continuïteit wordt ook ondergraven door de moeizame relatie die met name rechtse populistten met organisatie hebben. Fortuyn, Verdonken Wilders hadden elk gekozen voor een eigen organisatietype; respectievelijk een partij met grote ledeninvloed (congressen met spreek- en stemrecht voor alle aanwezige leden, die daarmee direct betrokken waren bij het opstellen van de kandidatenlijsten), een beweging (die na verloop van tijd toch de structuur van een traditionele partij kreeg) en een ledenloze partij. De organisatorische modellen mochten dan verschillen, de overheersende positie van de partijleider was vergelijkbaar, zowel in de LPF, Trots op Nederland, als in de pvv. Die dominantie lijkt dan ook een van de belangrijkste redenen te zijn dat het in geen van de organisatorische varianten is gelukt te voorkomen dat er scherpe conflicten ontstonden die gepaard gingen met het afhaken van leden en volksvertegenwoordigers. Vanzelfsprekend komen ook in de gevestigde partijen tweespalt en ruzies voor, maar deze organisaties kunnen toch meer dan de populistische nieuwkomers terugvallen op beproefde procedures en een dempende partijcultuur.

Wellicht zal het in Nederland nooit tot een sterke en duurzame populistische traditie komen. De continuïteit is zelfs in de Verenigde Staten en Canada, waar al veel langer een populistische politieke praktijk bestaat, niet al te groot. Nederland gaat in elk geval meer op die landen lijken, zou men kunnen stellen.

Niet alleen in Nederland, maar in bijna alle West- en Oost-Europese landen zijn in de afgelopen decennia nationaal-populistische partijen opgericht en in het parlement gekomen, soms ook in de regering. In België, Frankrijk, Noorwegen

en Oostenrijk vormden het Vlaams Blok (later Vlaams Belang genoemd), het Front National, de Fremskrittspartiet respectievelijk de Freiheitliche Partei Österreichs (FPÖ) onder leiding van Jörg Haider al in de jaren tachtig een belangrijke factor in de politiek.² In de jaren negentig verwierven de Lega Nord in Italië en de Danske Folkeparti in Denemarken groeiende invloed, terwijl de reeds vrij invloedrijke Schweizerische Volkspartei in Zwitserland onder leiding van Christoph Blocher steeds meer het nationaal-populisme ging omhelzen.³ Na 2000 zouden ook in Finland, Zweden, Polen, Slowakije en Griekenland populistische partijen een rol gaan spelen.⁴ Slechts in enkele landen, zoals Duitsland, Groot-Brittannië en Spanje, bleven nationaal-populistische partijen een marginaal bestaan leiden. Het kiesstelsel maakte het in die landen niet gemakkelijk; daarnaast misten deze partijen wellicht ook geschikte leiders, of stelden ze zich te extreem op. In de meeste landen ging het linkse of sociaal-populistische partijen minder goed af dan de rechtse nationaal-populisten. Alleen in Duitsland was het andersom – ongetwijfeld een erfenis van het bruine verleden: elke vorm van nationalisme was taboe na de ervaring van twaalf jaar nationaalsocialistische dictatuur.

De nationaal-populistische partijen in Europa vormen geen gemeenschappelijke fractie in het Europees Parlement en zijn niet aangesloten bij een Populistische Internationale: die bestaat niet. Ze noemen zichzelf niet graag populistisch (in een aantal gevallen wel nationalistisch), omdat populisme ook buiten Nederland synoniem wordt geacht met demagogie of opportunistie. De genoemde partijen vertonen vele overeenkomsten; zij veroordelen allemaal de multiculturele elite en het in hun ogen veel te tolerante vreemdelingenbeleid in hun land. Ze eisen over het algemeen strengere straffen voor criminelen. Ze denken veelal kritisch of sceptisch over de Europese integratie, al zijn hierin varianten waar te nemen. Over sociaaleconomisch beleid en andere kwesties verschillen ze vaker van mening.

Nederland is dus een normaal Europees land geworden, zou men kunnen zeggen: het heeft naast liberale, sociaaldemocratische, christendemocratische en groene partijen nu ook een nationaal-populistische en zelfs een sociaal-populistisch getinte partij. Nederlandse nationaal-populisten koesterden veelal liberale opvattingen, wat niet zo vreemd is gezien de liberale afkomst van Wilders en Verdonk, en de affiniteit met het liberalisme die Fortuyn na zijn vertrek uit de PVDA tentoonspredde. Nederland kent nauwelijks populistische van conservatieve of christendemocratische afkomst. Linkse sociaal-populisten konden vanouds terecht bij de SP, ook al is die geleidelijk minder populistisch geworden. Zoals in hoofdstuk 7 is geschetst, is de PVV in sociaaleconomisch opzicht echter minder liberaal geworden en meer met de SP gaan concurreren. In haar benadering van de islam is de PVV ook naar Europese maatstaven weinig liberaal. De qua herkomst bepaald niet liberale leider van het Vlaams Belang, Filip Dewinter, vond het Koranverbod dat Wilders verlangde, veel te ver gaan.⁵ Meer dan elders in Europa lijkt anti-islamisme bij Wilders *cum suis* een ideologisch karakter te hebben gekregen.

Er dringt zich een vergelijking op met de ARP van Abraham Kuyper. Zoals Kuyper de geest van de Franse Revolutie in Europa zag oprukken en haar een halt

wilde toeroepen, zo tracht Wilders de opmars van de islam te stuiten. De vergelijking moet echter niet te ver doorgetrokken worden, omdat de islam immers weinig gemeen heeft met het areligieuze gedachtegoed van de Franse Revolutie. Niettemin zou de ontwikkeling van ARP en van PVV een parallel kunnen vertonen. De antirevolutionairen hielden decennia lang vast aan hun principes, maar deden uiteindelijk water bij de wijn. Na ongeveer tachtig jaar accepteerden ze tot op zekere hoogte de beginselen van de Franse Revolutie: individuele vrijheid (ook op ethisch gebied, zij het met voorbehoud over kwesties als abortus en euthanasie), formele gelijkheid, de scheiding tussen kerk en staat, en de parlementaire democratie.⁶ Zal de PVV deze weg eveneens gaan en rond 2086 de islam als deel van de Nederlandse cultuur en identiteit accepteren?

Het beantwoorden van deze vraag vergt te veel van onze politieke fantasie. *La pensée nous laisse rêveurs*, de gedachte stemt ons tot nadenken, en dat is ook de bedoeling van dit boek. We hebben niet getracht een pleidooi voor populisme te houden en evenmin ertegen te waarschuwen. Er zijn al voldoende boeken en pamfletten gewijd aan de voor- en (vooral) nadelen van populisme; het wij-zij-denken is niet alleen voorbehouden aan politici. Hier is getracht dat te vermijden; maar of het gelukt is, kan beter beoordeeld worden door de lezer.